

Сиёсий катагонлик «социализм куриш» учун коммунистик фирка олиб борган кураш жараёнидаги энг аянчли фожеа, битмас-туганмас жароҳат, мудхиш сиёсат, умуммиллий зулм ва зугум сифатида тарихда колди. Унинг мазмуну мохияти ва сир-асрорлари тўла очилиши учун хали кўпгина вақт, илмий-иждодий изланиш, ақл-заковат сарфлашга тўғри келади.

Мухтарам китобхон! Кўлингиздаги «Хотираларимдан» номли рисола ўз вақтида миллатимизнинг маънавий отаси ҳисобланган Мунаввар Кори Абдурашидхонов каламига мансуб. Унда 20-йилларда миллий-озодлик ва истиклол учун кураш олиб борган «Иттиҳоди тараккий», «Бирлик», «Миллий иттиҳод» ва «Миллий истиклол» каби ошкора ва яширин ташкилотлар тарихи ёритилган.

***

Кўлингиздаги рисола буюк миллатпарвар, Ватан истикполи йўлида шаҳид ўтган Мунаввар Кори Абдурашидхоновдан колган мерос. У Туркистондаги жаҳидчилик ҳаракати тарихига оид каттагина асарнинг учинчи қисми бўлиб, «Хотираларимдан» деб номланган.

Муаллифнинг ўзи кўрсатишича, хотиранинг биринчи қисми жаҳидчиликнинг майдонга келишидан 1917 йил февраль инқилобигача бўлган даврни ўз ичига олади. Иккинчиси 1917 йил февраль-октябрь, учинчиси эса шўро даврини (1917—1929 йиллар) камраб олган. Биз мана шу учинчи қисмининг русчага таржима қилинган нусхасини кўлга киритдик ва ўзбекчага ағда-риб ҳукмингизга ҳавола этишга жазм қилдик.

Дарҳақиқат, унда жаҳидчиликнинг шўро давридаги бизларга номаълум бўлиб келган маориф ва маданият тараккиётига кўшган ҳиссаси, энг муҳими, МИЛЛИЙ ИСТИКЛОЛ учун мустабид қомфирка сиёсатига қара-ма-қарши олиб борган ошкора ва ноошкора кураши тарихи ёритилган.

Рисола шўро даврида илмий жамоатчилик кўзидан нари сақланган тарихий ҳужжат ва воқеаларга бой. Улар шўро адабиётида фақат бир томонлама мактов ва улуглаш билан кўрсатиб келинган коммунистик босқиннинг мохиятини тўғри кўрсатишга ёрдам беради. Китобнинг ёзилиш тарихи ва жойи ҳам ўзгача. Мунаввар Кори уни 1929—1930 йилларда қомқонада боши устида сиёсий катагонлик ойболтаси кўтариб қўйилган аянчли бир пайтда ёзган.

Бу рисола миллий-озодлик кураши, миллий уйғонишда маънавий қуч-қувват ва илхом манбаи бўлган ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий, миллий демократик ҳаракат — жаҳидчилик ва унинг йирик намояндаси Мунаввар Кори ҳақида анча кенг маълумот беради.

Мунаввар Кориға 1915 йилдаёқ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўз хатларида «Маънавий Кори отамиз... ҳазратларина», — деб мурожаат қилган. «Инқилоб» йиллари-да эса қўча намоёйиши ва катта митинг ҳамда йигилишларда «Яшасин Мунаввар Кори! Яшасин миллат!» деган марш охангида ашула айтилган. Бухорода Фрунзе бошчилигида қизил

армия давлат тўнтариши ясаб, мангитлар сулоласи — Амир Олимхон авлодларига тегишли салкам икки асрлик олтин хазинаси ва шахар ахолисининг бойликлари таланиб, коммунистик мустамлака зугуми бошлангач, Фитрат Мунаввар Корини кучоклаб йиглайди: «Биз бундай инкилобни хохламаган эдик. Биз факат амирни агдариб адолатли жамият барпо килмокчи эдик...».

Китоб мустабид шўро тузуми даврида аввал бироз муддат улугланган, кейинрок эса, катагон килинган буюк истиклолчи боболаримизнинг армону хасратлари, биз билмаган жасоратга тўла кураш тарихи сахифаларига бойдир. Шунингдек, ундаги Мунаввар Корининг бошка маъруза, шеър ва маколалари хамда замондошларининг унинг ҳақдаги фикр-мулохазалари китобхонлар эътиборини ўзига тортади, деган умиддамиз.

Нашрга тайёрловчидан.

МИЛЛАТИМИЗНИНГ МАЪНАВИЙ ОТАСИ

«Асоссиз тарзда репрессияларга дучор бўлган кишиларнинг ор-номуси, кадр-киммати, покиза номини тиклашни, уларга етказилган маънавий ва моддий зарарнинг ўрнини коплашни ўзимизнинг биринчи галдаги бурчимиз деб биламиз». **И. А. КАРИМОВ**

1878 йили Тошкент шаҳридаги нуфузли оилалардан бирида учинчи ўғил дунёга келди. Унга яхши ният билан падарибузруквори — мадраса мударриси, элга таникли Абдурашидхон ва волидаи меҳрибони Хосиятхонлар Мунаввар, яъни нурга тўлган ва нур билан ёритилган деган маънони англатувчи исм кўядилар. Мунаввар етти ёшлигида отаси Абдурашидхон ҳаётдан кўз юмади. Чиркиллаб колган Аъзамхон, Муслумхон ва Мунавварларнинг еб ичишию кийиниши, таълим ва тарбияси Хосиятхон отин елкасига тушади. У ўз даврининг ўқимишли ва фозила аёлларидан бўлиб, жигаргўшаларига дастлабки савод ва бошлангич таълимдан сабоқ беради. Аъзамхон билан Муслумхон ҳаётдан ўз ўринларини ота касби — мадраса мударриси бўлиб етишиш билан топади. Муслумхон (1875—1954) масжидда умр бўйи имомлик килади. Аъзамхон 1919 йилда вафот этади.

Мунаввар ёшлигидан ўткир зехнли, акалари катори илмга чанкок бўлди. У дастлаб Тошкентда Юнусхон мадрасасида ўқийди. Кейин эса ўн ёшидаёқ, Бухорога бориб, у ердаги мадрасалардан бирида ҳадис ва фикх илми тахсилага берилади. Тошкентга қайтиб, Дархон маҳалла масжидида имомлик килади.

У диний, дунёвий ва ижтимоий-сиёсий мазмундаги китобларни, журнал ва газеталарни севиб ўқийди. Айниқса жадиличиликнинг «отаси» Исмоилбек Гаспирали Кримда чоп

этаётган «Таржумон» (1881—1914) газетаси Мунавварнинг миллатчи ва халкчил бўлиб етишига катта таъсир килади.

Мунаввар Корининг шогирдларидан бири Лазиз Азиззоданинг ёзиб колдиришича, инкилоб арафасида Туркистонга, жумладан, Тошкентга Урусия, Туркия, Миср, Эрон ва бошқа шаркий мамлакатлардан юзлаб турли хил илгор рухдаги журнал, газета ва тўпламлар келиб турган. Улар зиёли ва ёшлар орасида, мадраса-ларда кўлдан-кўлга ўтиб ўқилган. Булардан Мунаввар ҳам бахраманд бўлгани шубҳасиз. У туркий тиллардан ташкари, рус, форс тилларини ҳам яхши билган.

Мунаввар ёшлигидан Ватан такдири, халкнинг ижтимоий турмуши, «ок пошшо» ва унинг ўлкадаги мустамлакачилик, руслаштириш ва дини исломни бузиш сиёсати хақида ўйлай бошлайди. У Ватан озодлиги, иктисодий ва маданий тараккиёти маорифга боглик эканлигини жуда эрта тушуниб етади. Мунаввар Кори ўтган асрнинг 90-йилларида Исмоилбек Гаспирали томонидан Кримда асосланган «усули жадид» — «усули савтия» (товуш усули)даги янги мактабни очишга бел боглайди. Аммо унга чор харбий маъмурияти, рус зиёли миссионерлари, махаллий мусулмон диний мутаассиблар каршилиқ килади.

Жуда катта меҳнат ва турли таъкибларга бардош бериш эвазига, Мунаввар Кори 23 ёшида (1901) Туркистонда биринчилар катори жадид мактабини очишга муяссар бўлади. Унда болалар ўқиш-ёзишни икки йилда ўрганади. Бунинг учун қадим — эски анъанавий мактабларда эса беш йил вақт сарфланар эди. Ўз меҳнатидан тўла маънавий коникиш хосил қилган ва илгор усулнинг мохият-окибатини чуқур хис этган Мунаввар Кори бутун умрини халкка маърифат таркатишга, буюк давлатчилик шовинизмининг хилма-хил найрангларига қарши курашга багишлайди. Инкилобдан олдин у бу «қилмиши» учун бир неча бор чор амалдорлари томонидан таъкиб қилинади, сургун қилиниши хақида огохлантирилади, аммо булар уни сира чўчита олмайди.

Мунаввар Корининг маданий-маърифий, ижтимоий-сиёсий фаолияти биринчи (1905—1907 йй.) ва иккинчи (1917 йил февраль) рус демократик инкилоблари даврида янада юксакликка кўтарилади. Бу даврда у фақат жадид мактабларини ташкил этиш ва уларда ёшларни ўқитиш бидан чекланмай, фаол адиб, журналист, ношир, олим, сиёсий раҳбар сифатида Туркистондагина эмас, балки Ўрта Осиё ва Россия мусулмонлари орасида катта обрў қозонади.

Мунаввар Кори жадид мактаблари учун янги товуш усулида дарсликлар — «Адиби аввал» («Биринчи адиб», 1907 йил) алифбе ва «Адиби соний» («Иккинчи адиб», 1907 йил) ўқиш китобларини чоп эттиради. Булар ўлкадаги асосий дарсликлар сифатида октябрь тўнтаришидан сўнг ҳам кенг қўлланилади.

Мунаввар Кори миллатнинг юксалиш ва уйғониши фақат мактабгагина боглик, деб тушунмайди. У кенг халқ оммасини дунё воқеаларидан, ўз ижтимоий ахволи ва сиёсий воқеалардан хабардор бўлиши зарурлигини тушуниб, газета-журнал ва бадий-илмий тўпламлар нашр этишга катта эътибор беради. Дастлаб 1906 йилда Исмоил Обид муҳаррирлиги ва ҳамкорлигида Тошкентда «Тараккий» газетасини нашр эттиришга муваффақ бўлади. Аммо бу газета тез орада чор ҳукумати амалдорлари томонидан ман этилади. Мунаввар Кори шу йили харбий ҳокимиятдан ўзи газета чиқаришга рухсат олади ва октябрь ойининг бошларида «Хуршид»ни нашр этади. Саккиз бетлик бу газета идораси Тошкентнинг Занжирли маҳалласида макон топган эди. Бу газета ҳам ўз саҳифаларида ислом дини, яъни шариатга оид масалалар билан бир каторда халкнинг ахволи, иктисод ва сиёсат муаммоларини ёритгани учун мусодара қилинади. Ундан сўнг

Мунаввар Кори яна ўз дўст ва маслакдошлари Абдулла Авлоний, Ахмаджон Бектемир, Мухаммаджон Жалил номларидан газеталар чи-каришга рухсат олади. Мунаввар Корининг 1908 йили «Ер юзи» геофафия дарслиги, «Тажвид» (Куръони каримни ўқиш усулини ўргатувчи) китоблари босилиб чиқади. Шу йили у яна жаҳид шоир ва ёзувчилари асарларини тўплаб «Сабзавор» номи билан чоп эттиради. Булар жаҳид мактабларида дарслик сифатида қўлланилди. Мунаввар Кори бошлаган янги мактаб усули Туркистонга тез ёйилади. Унинг ташаббускор жон-куярлари «тараккийпарварлар» деб ном олади. Мунаввар Кори эса уларни бирлаштирувчи раҳбар ва йўлбош-чига айланади. Унинг мактаби эса жаҳид мактаблари учун илмий-услубий ва амалий тажриба маркази бўлиб хизмат қилади.

1917 йилда Мунаввар Корининг матбуот соҳасидаги фаолияти кўзга алоҳида ташланади. Унинг муҳар-рирлигида «Хуршид» (1906), «Нажот» (1917) ва «Кенгаш» (1917) каби жаҳид газеталари нашр этилади. Мунаввар Кори жаҳидларнинг рус подшоси хукмронлиги давридаги газетчиликдаги хизматига баҳо бериб шундай деган эди: «Жаҳидлар полисининг кўркинчи каттик бўлса ҳам, кийинчиликларни ўз устига олиб, газет чиқарди ва уни халққа таркатди»[1]. Октябрь тўнтаришидан сўнг Мунаввар Кори янги мактаб, ўрта махсус ва олий таълим ташкилотчиларидан бири сифатида фаолият кўрсатади. Бу борада унинг ўзи 1927 йилда Тош-кент округ маданиятчилари курултойида шундай дейди: «Ўқтабрдан кейин жаҳидлар... мактабларини ҳуку-матга бериб, ўзлари шўро муассасаларида ишлай бошладилар» [2].

Мунаввар Кори ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети пойдеворини қўйган кишилардан бири. 1918 йил 9 апрелда унинг уйида тўпланган зиёлилар факат рус тилликлар ўқиши мумкин бўлган Туркистон Халқ дорилфунуни очиш ҳаракати бошлангач, Мусулмон халқ дорилфунунини ташкил этиш мақсадида 9 кишидан иборат ташкилот комиссиясини тузади. Унга Мунаввар Кори (раис), Бурхон Хабиб, Исо Тўхтабоев, Содик Абдусатторов, Муродбек, Муродхўжа, Мухтор Бакир, Абдусами Кори Зиёбоев ва бошқалар кирган эди. Комиссия Мусулмон халқ дорилфунунини ҳам русча Туркистон Халқ дорилфунуни каби уч босқичда ташкил этади: юқори босқич — дорилмуаллимин (ўқитувчилар институти); ўрта босқич — ўрта хунар мактаблари; қуйи босқич — бошлангич мактаблардан иборат бўлади. 3 май куни Мусулмон халқ дорилфунуни раҳбариятига сайлов бўлиб ўтади. Унда Мунаввар Кори раис (ректор), Исо Тўхтабоев ректорнинг биринчи, Бурхон Хабиб иккинчи ўринбосарлари, Абдусами Кори Зиёбоев хазинадор, Мухтор Бакир сарқотиб этиб сайланади.

1918 йил 12 май куни эса Эски шаҳар даҳасидаги Викула Морозовнинг собиқ магазини биноси (ҳозирги Ўзбек ёш томошабинлар театри)да Мусулмон халқ дорилфунунининг тантанали очилиш маросими бўлади. Уни Мунаввар Кори қискача қириш сўзи билан очиб, мусулмонлар чоризм даврида рус йўқсиллари билан биргаликда ярим аср кулликда яшагани, бугунги озодлик ва тантана катта талофатлар билан қўлга киритилганлигини айтди. Шундан сўнг бу курашда халқ бўлганларга бағишлаб, Куръони каримдан тиловат ўқилиб, фатво берилади. Мусулмон дорилфунуни Мунаввар Кори раҳбарлигида ўз даврининг катта билим масканига айланади. У 15 демократик маданий-маърифий ташкилот вакилларидан уюшган 45 кишилик кенгаш томонидан бошқарилади. Унда ишловчи муаллимлар сони 180 нафарга етади. Унинг 1918 йил 31 майдан бошлаб, «Халқ дорилфунуни» газетаси чиқади. У дастлаб ҳафтада бир марта, кейин эса (5-сонидан бошлаб) ҳафтада икки марта чиқади. «Халқ дорилфунуни» бутун Туркистон ўлкаси бўйлаб тарқатилар эди.

1918 йил 2 июнь куни Мукулмон халк дорилфунунининг юкори боскичи дорилмуаллимин (ўкитувчилар институти) ишга тушади. Унда Абдурауф Фитрат она тилидан, Камол Шамси арифметика ва немис тилидан, Рахимбоев арифметикадан, Абдурахмон Исмоилов санъатдан, Ризаев маданият тарихи ва сиёсий иктисоддан, Мунаввар Кори (дорилмуаллимин мудирин — ректорин хам эди) она тилидан дарс беради.

Русча Туркистон халк дорилфунунин ва унинг бўлимин Мукулмон халк дорилфунунин тўла маънодаги олий ўкув юрти бўла олмаса-да, бўлажак давлат университетини хозирги — Ўзбекистон Миллий университетини учун моддий-техникавий ва илмий-педагогик асос бўлди.

Мунаввар Кори мустамлакачиликка карши «Чор хукуматинини йикитиш жадидаларнинг тилагини бор эди. Сиёсий вазифамиз ва максадимиз хам шундан иборат бўлишини яширин эмас» [3], дейди. Мунаввар Корига рус демократик февраль инкилобин зулматдан ёруклик-ка чикиш, жахолат устидан адолат тантанани килишидек бўлиб кўринади. У дастлаб октябрь тўнтаришининг номиллий мохиятинини тўла тушуниб етса-да, халкка берилган эркинликлар ва шорларни маъкуллайди, ижтимоий-сиёсий фаолиятга берилади. 1917 йил март ойининг бошларини Мунаввар Корининг катта сайъ-харакатини билан Тошкентда мукулмон халкларини шўросини — «Шўроин ислония» ташкил топди. Мунаввар Кори унинг раисин ўринбосарин этиб сайланади. Апрельнинг ўрталарини Туркистон мукулмонларининг биринчини умуммукулмон ўлка курултойини чакирилади. Унда 150 нафар энг фаол вакиллар катнашади. Мунаввар Кори шу тарихий анжуман раёсатини раис этиб сайланади. Унинг рахбарлигини курултой ўша даврининг 16 та энг долзарб масалаларинини мухокама килиб, тегишли ижобий карорлар кабул килади. Булар орасини Туркистоннинг сиёсий жихатдан ўзинини бошкарини, бўлажак хукумат, уруш, мардикорликка олинганлар, таъсис курултойинини чакириш, Туркистонда «Шўроин ислония»нинг Бутун Туркистон Миллий марказинини тузиш, ер, сув ва бошка масалалар бор эди. «Шўроин ислония»нинг шу биринчини курултойини Туркистон мукулмонларининг Миллий марказини сайланади. Унга Мунаввар Кори (раис муовинини), Мустафо Чўкаев (раис), Махмудхўжа Бехбудий ва бошклар киради.

1917 йил ёзини Тошкент шаҳар Думасини ўтказилган сайлов олдини мавсумини Мунаввар Кори мукулмонлар митингини ва йигилишларда оташин нутклар сўзлаб, уларни сиёсий фаолликка чакиради, натижада мукулмонлар катта ютукни кўлга киритади. Думага сайланган 112 депутатдан 76 нафаринини махаллий халк вакиллари ташкил этади. Улар орасини Мунаввар Кори хам бор эди.

Мунаввар Кори Думада Тошпўлатбек Норбўтабеков, Миён Бузрук Солихов, Султонхўжа Саидхўжаев ва бошклар билан хамкорликда махаллий халк манфаатини, хак-хукукинини химоя килади. Унинг талабин билан Дума депутатларидан тузилган Тошкентда университет ташкил этиш комиссиясини таркибини Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Содик Абдусатторов киритилади.

Мунаввар Кори халк маъорифинини европача замонавий ва шаркони ислоний билимлар мажмуин асосини бошлангини, ўрта ва олий таълимдан иборат уч боскичли тизиминини ривожлантириш тарафдорини бўлади. Унинг ўзини икки боскичли жадидаларнинг ташкил этган эди. Унинг биринчини боскичини тўрт йиллик бўлиб, болаларга умумий диний ва дунёвий билимлар асосинини беради. Иккинчинини эса етти йиллик эди [4]. У ўша вақтда яширин ва расмий рухсат билан кўплаб ташкил этилаётган жадидаларнинг ташкил учун устоз (муаллим) ва кичик-кичик махалла масчитларини имом хамда идораларда иш юритувчинини ходимлар тайёрлайди. Шунингдек, бу мактабин тугатганлар олий таълим олинш учун

мадраса ва европача университетларда ўқишни давом эттириши мумкин бўлди. Миллат эрки ва Ватан озодлиги фидойиси бўлган Мунаввар Кори фаолиятидаги кўзга кўринарли асосий томонлардан яна бири унинг жадид олий таълимига асос солиш ва олий малакали кадрлар тайёрлаш учун курашдан иборат бўлди. Бу соҳада у мустамлака сиёсати ва маҳаллий мутаассиблик каби икки томонлама каршиликка тўғри келади. Шунга карамай, Мунаввар Кори ўз маслакдошлари билан биргаликда мадраса соҳасидаги ислохотда сезиларли ўзгариш килолмагач, иктидорли мусулмон фарзанддарини Россия, hozirги Озарбайжон ва Татаристон, Туркия ҳамда Германияга ўқишга юборишда маълум ютуқларни қўлга киритади.

1909 йилда Тошкентда Мунаввар Кори ўз дўстлари Тошхўжа Туёқбоев, Низом Кори Мулла Хусанов, Мулла Абдулла Авлонов (Авлоний), Баширулла Асадуллахўжаевлар билан ҳамкорликда «Кўмак» номли мусулмон хайрия жамиятини ташкил этади. Унинг маҳаллий рус маъмурияти томонидан 1909 йил 26 майда расман тасдиқланган Уставида кўрсатилган асосий фаолият мазмунидан бири таълим берадиган муассасаларга ёрдам бериш, олий ва ўрта ўқув юртларида тахсил олувчилар учун стипендиялар ажратишдан иборат бўлган.

Шу йили Бухоро жадидлари ҳам «Тарбия афтол» жамиятини ташкил этади. Бу хайрия жамиятларининг Истамбулда махсус бўлими ҳам бўлган. Уни шу ерда ўқиган Фитрат ва бошқалар ташкил этади.

Бу жамиятлар, маълум хужжатларнинг гувоҳлик беришича, расмий ва норасмий равишда шўро хокимиятининг дастлабки беш йиллигигача фаолият кўрсатган. Хозиргача топилган ёзма манбаларга кўра, 1911 йилда Туркияда 15 киши, 1912 йилда 30 киши, 1923 йилда Германияда эса 70 кишидан ортик Туркистон ва Бухоролик ҳамюртларимиз ўқигани маълум.

Мунаввар Кори шўро хокимияти даврида, дастлаб, Тошкентдаги эски шаҳар маорифи бўлими мудир, Туркистон ҳукумати олий органи — Туркистон Марказий Ижроия Кўмитаси аъзоси, Маориф Халк Комиссарлиги коллегияси аъзоси, Бош Вақф Бошқармасида бўлим мудир, оддий ўқитувчи, газета муҳаррири бўлиб ишлайди. 1919 йил январда Тошкентда шўроларга қарши Осипов уюштирган исёндан сўнг жуда огир сиёсий вазият юзага келди. Шу воқеалар муносабати билан уламолар тараккийпарвар жадидлардан ўч олиш макс-дида хатто уларни қалтаклайдилар. Бунга жавобан Мунаввар Кори ўз сафдошлари билан келишиб, «Бирлик» уюшмасини ташкил этади. Бундан мақсад фиркали ва фиркасиз, зиёли ва оддий фуқаро ҳамда ёшларни бирлаштириш орқали комфирка таркибида кўпчиликни ташкил этиш эди. Уни ташкил этиш маросимида иштирок этган Тангрикулхўжа Максудов шундай ёзади: «Мана шу йигилишда Саъдуллахўжа Мунаввар Корини кутиб олиш чоғида у билан ўпишиб, ўзини эсер деб таништиради ва Ватан учун ишлашга ҳамиша тайёр эканлигини айтади. Бу йигилишда «Изчилар» номли мусика оркестри ҳам бўлиб, мусикачилар Акмал Икромов бошқарувида «Яшасин Мунаввар Кори, Яшасин миллат!» деган ашулани айтадилар». Мунаввар Кори инқилоб ва шўро хокимиятининг дастлабки йилларида миллатнинг маънавий-мафкуравий отаси, сиёсий раҳбари даражасига кўтарилади. Миллат ва Ватан манфаати йўлида 1918 йилда комфирка сафига киради. Мусулмон коммунистик ташкилоти ташкил топишида унинг таъсири ҳам қучли бўлди. 1919 йил март ойида РКП(б)

Марказий Кўмитаси розилиги билан II ўлка фирка конференциясида РКП(б)нинг Мусулмон бюроси — «Мусбюро» тузилди. Унга Т. Рискулов раис, Мунаввар Кори, Н.

Хўжаев, А. Мухитдинов, Ю. Алиев ва Ю. Ибрагимовлар аъзо бўлиб сайланди. Уларнинг таъсирида Мусбюро туркий ва бошка мусулмон халқларини бирлаштириш ва улар манфаатини химоя қилиш соҳасида қатор ишларни амалга оширади. Бунинг натижаси ўларок Туркистон мусулмон коммунистларининг III конференцияси ва номусулмон Туркистон коммунистларининг V конференцияси (1920 йил, январь) Мусулмон фирка ташкилотини «Турк коммунистик фиркаси», Туркистон Мухтор республикасини эса «Турк мухтор республикаси» деб номлаш тўғрисида қарорлар қабул қилади.

Бирок бунга мустамлакачилик сиёсатини янгилаш шаклда давом эттираётган Марказий фирка ва ҳукуматнинг Туркистондаги ишонч ва таянчи Турккомиссия раҳбарлари, аниқроғи, Фрунзе қарши чиқади. Шунинг учун ҳам Турккомиссия махсус тузилган комиссия ҳулосасига кўра мусулмон коммунистларининг хоҳиш-иродаси асосида қабул қилинган қарорларни бекор қилади. Т. Рискулов бошлик мусулмон коммунистик ташкилот раҳбарлари, шу жумладан, Мунаввар Кори ҳам «миллий оғмачилик»да айбланиб бадном қилинади. Бу эса «ленинча миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи» ҳақидаги широк коммунистик мустамлакачиликнинг никоҳ пардасидан бошқа нарса эмаслигини исбот қилади..

Бухорога қизил армия бостириб қириб, босиб олгач, Мунаввар Кори Туркистон шўролари Марказий Ижроия Кўмитаси томонидан Бухоро ҳукуматига ёрдамчи ходим сифатида ишга юборилади. Унинг бу ерга қелиши билан Бухоро яширин миллий-озодлик ҳаракати марказига айланади. Аҳмад Заки Валидий бошчилигида яширин «Туркистон миллий бирлиги» кўмитаси (Ўрта Осиё Миллий Мусулмон жамаиятлари федерацияси) тузилади. Унинг асосий вазифаси Туркистон, Бухоро ва Хоразмни коммунистик босқиндан озод қилиш, «босқинчилик уруши»га ташкилий тус беришга қаратилади.

Мунаввар Кори «Туркистон миллий бирлиги» ҳаракатининг асосий фаолларидан бирига айланади. Шунинг учунми, у Бухородан тез орада Тошкентга чақириб олиниб, 1921 йилда давлат тўнтариши ясашда гуноҳдор қилиниб, бир гуруҳ қишлоқ қатори қамалган олинади. Орадани биров вақт ўтгач, у Туркистон АССР Марказий Ижроия Кўмитасининг амнистияси (амнистияси) асосида қамалдан озод қилинади.

Мана шундан сўнг унга фиркавий ва маъмурий таъйин қилинган сайин қишлоқ қатори боради. Нихоят у Комфирка қатори чиқишга мажбур бўлиб, шундай дейди: «Мен ўзимни ўзбек халқим учун қўйди хисоблаганим учун коммунистик партиёга қирдим, агар менинг халқим қўйдаси учун қайси бир партиёга қириш лозим бўлса, мен ўшанга ўтавераман»[5]. Мунаввар Кори ўзбек миллий театри асосчиларидан бири сифатида ҳам қатта оғир ва эътибор топган. У ўз фикрдошлари билан ижодий ҳамкорликда 1914 йилдаёқ «Турон» труппасини тузган эди. Бу труппа беш йил фаолият қўрсатади.

Мунаввар Корининг маданият ва маориф, ижтимоий-сиёсий ҳаёт соҳасидаги хизматларига шоир Тавалло бир шеърида баҳо бериб шундай дейди:

Чўх мунаввар этди оламни Мунаввар Коримиз, Кўрдимиз равшанлигининг феълимиз, атворимиз. Ибрат олинг ёшлар, деб тўққи кўздин ёшлар, Нутқида таҳрир этиб, бизларни йўқу боримиз. Чин кўнгилдан биз эшитдук, чин экан айтган сўзи, Шунча бидъатларни билдук, вой, биз иқдоримиз.

Мунаввар Кори илмий-ижодий ёшларни тарбиялашга қатта эътибор беради. Уларга маънавий оталик қилади. Бу ўринда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг 1915 йилда унга ёзган хати диққатга сазовордир: «Ассалому алайкум! Маънавий Кори отамиз ҳазратларина!» Устоз эса ўз шогирди Ҳамзага мейли ила ёзилган жавоб хатларидан бирида (1916):

«Хурматли Хамза афанди! Эшон ва бойларнинг малъун ва аблахликларини очикдан-очик «малъун», «жохил», «хоин», «палид», «нобакор» каби сўзлар ила эмас, килгон ишларининг ёмонлиги ила кўрсатилса яхши бўлур эди»,— деб маслахат беради. Бу ўринда Мунаввар Кори бадий ижодиёт соҳасида Хамзага жуда тўғри маслахат беришдан ташкари шу нарса аник сезилиб турубдики, у динга эмас, балки, диндан ўз манфаати йўлида фойдаланаётган диндорларга карши бўлган. Мунаввар Кори бутун халк ва айникса ёшларни имони бут бўлиш билан бирга ўта хавфли душман — ижтимоий-сиёсий «ялковлик» ва «нодонлик»дан сиёсий фаоллик ва миллий уйғонишга чакирган эди. Бунга унинг болаларга карата ёзган куйидаги шеъри мисол бўла олади:

ЯЛКОВЛИК ЁВИМИЗДИР [6]

Кўзголингиз, эй ўртоқлар!
Келди бизга ишлаш чоги,
Биз барчамиз ёш ишчимиз,
Ишхонамиз мактаб боги.
Туринг тезрок иш бошлайлик,
Ялковликни биз ташлайлик!
Кўкдан булут ёмгир сочар,
Сувлар окар, ўтлар ўсар,
Кушлар учар, озик излар,
Бутун дунё тинмай ишлар.
Сиз хам туринг, эй ўртоқдар,
Юрт обрўсин ёшлар саклар...
Тирик бўлсанг, кўзгол ўртоқ,
Кўлга ишни тез ол, ўртоқ!
Жаннат каби гўзал юртинг йиглаб,
Сендан иш кутади,
Сенда кўргач ишсизликни,
Хасрат чекиб, кон ютади.
Тур ўрнингдан, оч кўзингни,
Айт ёвингга сўнг сўзингни.
Ёвинг кимдир, биласанми?
Нодонликдир, ялковликдир,
Ёвга карши курашмаслик —
Кўркокдикдир, анковликдир.
Иш киличин тур, кўлга ол!
Ёвга карши чиндан кўзгол!

Минг бор афсуски, бу улуг зот шўро тарихида «халк душмани», «миллатчи» (бир миллатни иккинчисига карама-карши кўйиш маъносида), «махаллий буржуазия идеологи» деб таърифлаб келинди. Унга нисбатан ёш авлодда нафрат туйғусини

тарбиялашга ҳаракат килинди.

Мунаввар Кори бор-йўги 53 баҳорни кўрди. Шундан 39 йили «инкилоб»дан олдинги чоризм мустамлакачилиги азоби остидаги болалик, балогат ва фаоллик даври бўлса, колган 14 йили кизил империя ва ленинча катагонлик сиёсати томонидан маънавий хўрланиш замони бўлди. Умрининг охири икки йилида у харбийлаштирилган сиёсий бошқарма камокхоналарида ўз халқи озодлиги ва мустақиллиги учун ўлимга қарши тик туриб курашди. Бизларга насиб бўлган сиёсий ва миллий мустақиллик нашидаси унинг учун улкан армон бўлиб қолса-да, у бу ёруғ кунларнинг келишига қомил ишонч билан шаҳид ўтиб жаннати бўлди.

Айтиш мумкинки, Мунаввар Корининг шўро давридаги кураши ва ҳаёти ойболта остида ўтди. Агар дастлабки икки-уч йили ҳисобга олинмаса, у коммунист-тик мустамлака даврида сира ҳам рўшнолик кўрмади. Доимо таъқиб ва қузатув остида яшади. Унинг ўзи ёзишича, октябрь тўнтаришидан сўнг қомфирка олиб борган сиёсатга қўшила олмайди. Аммо у рус халқига нисбатан тўғри муносабатда бўлади. Унинг инкилобдан олдинги рус маърифатпарвар ва демократларининг гоёларидан воқиб бўлганлиги шубҳасиз, албатта. Шунинг учун ҳам у 1927 йилда жаҳидчиликни ҳимоя қилиб, Тошкент округи маданиятчилари қурултойи минбаридан туриб ушбу оташин ва қалб сўзларини айтган эди: «...Бир мажлисда рус мустамлакачилари билан курашамиз деган эдим. Агар борди-ю, рус ўртоқлар шу гапимга араз қилиб, «ол мамлакатингни, ўзинг идора қил» деса мен уларнинг оёғига ёпишиб, энг аввал айтар эдимки, биз сиз билан эмас, Сизнинг бойингиз, уломойингиз ва мустамлакачиларингиз билан курашамиз, дер эдим» [7]. Шу ерда буюк рус демократлари рус ҳукуматининг бошқа қўшни халқларга нисбатан олиб борган босқинчилик сиёсати ҳақида айтган доно фикрларини эсламоқ ўринлидир. «Кимларки, — деган эди А. И. Герцен, — рус халқини рус ҳукуматидан ажрата олмас экан, улар ҳеч нимани тушунмай ўтадилар». Ф. М. Достоевский эса ундан ҳам ошириб, «Ҳақиқат Россиядан улғудир»[8] дейди.

Кўриниб турибдики, Мунаввар Корининг дунёқараши рус демократлари билан ҳамроҳанг бўлган.

Мунаввар Корининг бевосита ташаббуси ва раҳбарлиги билан 1917 йилдан то 1929 йилгача бир неча ижтимоий-сиёсий миллий ташкилотлар ташкил топади. Мунаввар Кори шўро ҳукумати ва коммунистик фирка миллий сиёсатининг ёлгончилик, маҳаллий манфаатга зид моҳиятини тушиниб етади. Шунинг учун ҳам у миллий ўзликни сақлаш ва миллий мустақиллик мафқурасини ҳимоя қилиш ҳамда раҳбар фирка ва ҳукумат органларини «миллийлаштириш» ишларини олиб борувчи расман ошқора ва яширин бир қатор ижтимоий-сиёсий ва маданий-маърифий миллий ташкилотларга гоёвий раҳбарлик қилади. Масалан: «Кўмак» (1909—1923), «Иттиҳоди тараккий» (1917-1920), «Шўро исломия» (1917—1918), «Миллий иттиҳод» (1921-1925), «Миллий истиклол» (1926—1929), «Туркистон миллий бирлиги» (1920—1923). Булар шўро ёзма тарихига киритилмасдан яширин сақланиб келинди, ҳужжатларда «аксилинкилобий», «аксилшўравий», «но-ҳалқчил» ташкилотлар сифатида қайд қилинди. Мунаввар Корининг камокхонада ёзган «Хотираларим» асарида шундай сўзлар бор: «Менинг ёзган китобларим ва мафқурамга нисбатан 1925 йилдан бошлаб матбуотда жуда қучли ҳужум бошланди... Табиий равишда, мен уларга тоқат қила олмадим. Шу сабабдан Тошкентни бутунлай тарқ этиб кетишга, Москвага бориб, у ерда қолган умримни ўтказишга... азму қарор қилдим». Шунини айтиш керакки, Мунаввар Коридек элга танилган, халқнинг маънавий отаси ва йўлбошчиси бўлган кишининг ўз Ватанидан безиб кетишга «азму

карор» килганлиги осонликча бўлмаган, албатта. Дархакикат, Мунаввар Кори 1926 йили Москвага кетади. У ердаги Шарк халқларини ўрганиш институтида ўқиш ва илмий ишга қолишга ҳаракат қилади. Аммо уни «расмий йўлланма билан қабул қилиш» мумкинлигини айтиб, Тошкентга қайтаришади. Акмал Икромов Москванинг ўзида йўлланма беришга ваъда ҳам беради. Лекин ваъда ваъдалигича қолади. Мунаввар Кори Ўзбекистон халқ маорифи комиссарлигидан «Сизнинг аризангизни рад қилишга қарор қилинди, ўрнингизга бошқа киши юборилади» деган жавоб олгач, Афғонистоннинг Тошкентдаги ваколатхонаси орқали хорижга ўтиб кетишга ҳаракат қилади. Аммо бу амалга ошмайди. 1928 йили ёшларни миллатчилик руҳида тарбиялашда айбланиб Мунаввар Кори мактаб ўқитувчилигидан ҳам ҳайдалади. Озгина вақт Самарқанд шаҳар музейида илмий ходим бўлиб ишлайди. Кейин Тошкентдаги Эскилик ва санъат ёдгорликларини сақлаш кўмитаси вакили лавозимига ўтказилади. Бу охириги иш жойи бўлиб, унда ҳам кўп ишлаш имкони бўлмайди. Уйда ишсиз ўтириб қолади. Унинг ўзи ёзишча, ҳар куни 9—10 соатлаб уйда кўлқоп ва пайпоқ тўқийди. Уларни сотиб тирикчилик ўтказилади. Бу даврда унинг хотини Лаъзизахон тиббиёт билим юртида ўқиши сабаб, бирор жойда ишламас эди. 1928 йилнинг бошларида СССР Халқ Комиссарлари кенгаши қошидаги Бирлашган давлат сиёсий бошқармасининг Ўрта Осиёдаги мухтор вакили Бельский Мунаввар Корини чақириб, жаҳидчилик ҳақида у пайдо бўлганидан бошлаб то ҳозиргача ёзиб келишни талаб қилади. Шундан сўнг у, бир томондан, «бўлиб ўтган воқеаларни тадқиқ қилиш ва тари-хий материал қолдириш» мақсадида, иккинчи томондан эса, ҳукумат олдида ўз «сиёсий мавқеини яхшилаш» умидида «Хотираларим»ни ёзишга қири-шади. Унинг Афғонистонга ўтиб кетиш мақсадидан қайтганлигининг сабабларидан бири ҳам мана шу бўлган эди.

Мунаввар Кори жаҳидчилик ҳақида пайдо бўлганидан бошлаб февраль инқилоби ва октябрь тўнтаришигача ҳамда шўро давридан иборат уч қисмда ёзиш режасини тузиб, Бельский ва Агидуллин (ГПУнинг кат-та ваколатли вакиллари)га кўрсатади. Уларга режа маъқул бўлади. «Хотираларим»нинг биринчи қисми ёзилиб, иккинчиси ҳам тугай деб қолган бир пайтда ГПУ томонидан Мунаввар Кори қамолга олинади. Ушбу воқеа 1929 йил 6 ноябрга тўғри келди. Бу кун бутун ўзбек зиёлилари учун тарихда қора кун бўлиб қолди. Чунки шу куни бирдан 26 нафар зиёли, ноябрь-декабрь ойларининг ўзида эса, 38 киши қамолга олинади. Умуман, 1931 йилнинг бошларигача Мунаввар Кори бошчилигидаги «аксилинкилобий ташкилот» — «Миллий истиклол» аъзоларидан 87 киши озодликдан маҳрум этилади. Уларнинг ҳаммаси бир жиноий иш — РСФСР жиноий кодексининг 58-моддаси ва ундаги турли хил бандларда белгиланган «аксилинкилобий ҳаракат ва фаолият»да, яъни, бизнингча, миллий-озодлик ва истиклол ҳаракати ташкилотчиси ва фаоллари сифатида жиноий жавобгарликка тортилади. Мунаввар Корининг қамолга олиниши вақтида уйда ўтказилган тинтув ҳақида унинг жияни (кичик ақасининг ўғли) Муҳаммадхон Муслумхон ўғли Абдурашидов шундай эслайди: «Уч ака-ука Аъзамхон, Муслумхон ва Мунаввархон бир ҳовлида жуда инок яшашган. Ҳовлимиз жуда катта эди. Амаким унинг ярмида янги усулдаги мактаб очиб, болаларни ўқитган. Бу мактаб шўро даврида бирин-кетин «Мухторият», «Биринчи май» ва «Ленин» мактаби деб аталган. Амакимларнинг катта хотини Муборакхон опоқидан икки ўғли бўлиб, улар ёшлигида вафот этиб кетган экан. Шундан сўнг фарзанд ниятида амаким иккинчи хотини Лаъзизахонга уйланади. Улардан фарзанд бўлмаган. Эсимда бор, 1929 йили ноябрь ойлари бўлса керак, тонг отар чоғида ҳовлимизга ГПУнинг қуролланган ходимлари бостириб қирди. Уларнинг бир қисми ҳовлидан ҳеч

кимни ташкарига чикармай, хатто хожатга борганлар оркасидан ҳам кузатиб турди. Бошқалари эса, уйда тинтув ўтказиб, жуда кўп китоб, газета, кўлёзма ва расмларни коплаб олди. Тинтув эрта тонгдан номози асргача давом этди. Сокчилардан бири томга чикиб тинтув ўтказиш вақтида чийлампа килиб кўйилган айвон шипига осилиб колгани эсимда. Унинг танасининг бесўнакайлиги хозир ҳам кўз олдимда турибди» [9].

Бу ўша вақтда ўн яшар бўлган, кейин эса коммунистик катагонлик мавсуми даврида 8 йил камалиб ундан озод бўлганидан кейин ҳам узок йиллар ўз Она шаҳри Тошкентда яшаш ҳукукидан махрум этилган миллатпарвар ажойиб бир инсоннинг хотираси [10].

Мунаввар Кори камокхонада одатдагидан бошқачарок тергов усули қўлланилади.

Дастлабки пайтларда унга жадидчилик хақидаги «Хотираларим»нинг учинчи қисмини ёзиб тугатиш учун «кулайлик» яратилади.

Мунаввар Кори ва унинг шерикларини сўрок қилиш бир йилдан ортик давом этади.

Нихоят Мунаввар Кори бошлик 87 кишининг «жиной иши» 1931 йил 25 апрелда Москвада СССР Халқ Комиссарлари ҳузуридаги Бирлашган сиёсий бошқарманинг (судлов) коллегияси мажлисида қўрилади. Айзенберг деган кимсанинг 20 минутлик маърузаси бўйича 87 кишидан 15 таси, шу жумладан, Мунаввар Кори ҳам олий жазо — отиб ўлдиришга ҳукм қилинади. Колганлари узок муддатли сургунга юборилди. Уларнинг аксарияти сургундан қайтиб келмай, совук ўлкаларда халок бўдди.

Мунаввар Кори қачон ва қаерда қатл қилинган? Бу саволга ГПУ ходимларининг ўзлари ҳам кейинчалик аниқжавоб топа олмаган. 1957 йили коммунистик катагон даври сирлари очила бошлагач, 87 киши хақидаги тергов ҳужжатлари қайта ўрганилиб, улардан фақат 26 кишигина Ўзбекистон ССР Олий судининг Восикова раислигида ўтган яширин судлов коллегиясида (5 сентябрда) оқланади. Шу коллегияга тайёрланган ҳулоса (ҳужжат)да шундай сўзлар ёзилган: «Абдурашидхонов М. К., Тиллахонов С, Икромов Г., Каримов М., Мусабоев Т., Максудов Т. Х., Шорахмедов Н. ва Ахрорий С. А. хақидаги ҳукм қачон ижро этилганлигини текшириш жараёнида аниқлашнинг иложи бўлмади». Шунини айтиш лозимки, бу ҳур фикрли зотларнинг тақдирини такомилли маълум. Истиклол қурбони бўлди. Аммо уларнинг шаҳид бўлган қуни, муборак қони тўқилган жой — пок хоклари макон топган азиз замин ҳамон аниқ эмас.

Шу нарса маълумки, «Вечерняя Москва» газетасининг 1992 йил 25 май сонида Мунаввар Кори ва яна тўртта ватандошимиз Москвада отилгани хақида хабар босилди. Лекин шунга қарамай, бошқа маълумотлар бу тўғрида хали жиддий илмий тадқиқот ва изланишлар олиб бориш зарурлигини такозо этмокда. Ҳужжатлардан маълумки, кўп кишилар камокхонадаёқ халок бўлган.

Мустабид ва шовинизм боткоғига ботган коммунистик сиёсат ўз миллати, Ватани озодлиги, мустақил бўлиши учун курашган Мунаввар Корини ном-нишонсиз йўқотиш, тарихдан ўчириб ташлашга ҳаракат қилди. Аммо бунинг иложи бўлмади. Чунки, у ўз халқи қалби қаърида, тарих саҳифаларида абадийликка муҳрланган эди. Бошқача айтсак, Мунаввар Корининг ҳаётий фаолияти, тарихий хизмати хақиқат ва адолат мисол чопса чопилмас, кўмса кўмилмас, ёкса ёқилмасдир.

Биз хозирги пайтда Президентимиз Ислам Абдуганиевич Каримовнинг улкан саъй-ҳаракати ва жасорати ила тобора мустақамланиб бораётган истиклол, ижтимоий адолат ва демократия шарофати билан Мунаввар Кори «Хотираларим» асарининг учинчи қисмини қўлга киритишга муваффақ бўлдик. Асар жадидчилик ҳаракати ва унинг кураш фаолияти ҳамда коммунистик фирканинг унга қаратилган сиёсатига бағишланган. Унинг ёзилиши хақида Мунаввар Корининг ўзи асарининг учинчи қисмидаги «Менинг

сиёсий бошкармага берган ваъдам» бўлимида тўла маълумот беради.

Бу ерда азиз китобхонларни масаланинг бошка бир томони хакида оддиндан огох килмокчимиз.

Асарнинг бизнинг кўлимиздаги кисми ўзбекчадан рус тилига таржима. У ўзбекча «Хотираларимдан» деб номланган. Шу боисдан биз унинг тўла номи «Хотираларим» бўлса керак деган тўхтамга келдик.

«Хотираларимдан»да жадидчилик харакати ва жа-дидларнинг шўро давридаги кураши хакида, шу вақтгача бизлар билмаган тарихий воқеа ва хужжатлар ўрин олган. Бу хужжат 1929 йил ноябрь — 1930 йил июль ойларида камокхонада ёзилган ва муаллифнинг устидан катлиом ҳукми чиқарилиши учун асосий айбнома бўлган. Унинг бош кисмида Мунаввар Кори терговчиларни бироз чалгитишга ҳаракат қилади. Бирок, бунинг иложи бўлмаслигини англаган ҳолда, дарҳол бор ҳақиқатни очик-ойдин ёзади. Буни Мунаввар Кори «сирни» очиб, ўзи ва бошқаларнинг умрига завоّل бўлган экан, деган маънода тушунмаслик керак, албатта. Чунки, у мустабид коммунистик сиёсат исқанжасидан ҳеч ким омон қолиб, чиқиб кетаолмаслигини, шунингдек, коммунистик ҳукмронлик ҳам узокка бормаслигини яхши билган. Шунинг учун миллат ва Ватан озод бўлиб ўз истиклолини қўлга киритишига ишонч ҳосил қилган ҳолда бор ҳақиқатни тарих учун, келажак авлод учун онгли равишда тўғри баён қилади.

Камокхонадаги маҳбусларни ҳам маҳсус муружаатнома ёзиб, уларни бор ҳақиқатни очик-ойдин айтишга даъват қилади. «Маҳбусларга қарата ёзган муружаатимда, — дейди Мунаввар Кори, — уларни менинг йўлимдан бориб терговга тўғри жавоб беришига чақирдим». «Миллий истиклол» ташкилотининг фаолларидан бири Салимхон Тиллахонов эса терговга берган маълумотида шундай дейди: «Мунаввар Кори камалишидан 2—3 ой олдин ташкилотнинг ҳар хил кишилар қўлида сақланаётган архивини тўплаш зарурлигини менга айтиб бу архив материалларини эътибордан четроқда бўлган кишлокларга тарих учун яшириб қўйишни уқтирган эди».

Ҳозирча, «Хотираларимдан» миллатга маънавий ота бўлиб мустақиллик учун ўзини аямай, халким деб ҳақ йўлида тик туриб шаҳид бўлган Мунаввар Кори ижодий меросининг бирдан-бир каттагина парчаси, ҳолос.

Биз бу жадидчилик харакатининг шўро давридаги фаолиятига оид топилдик ҳозир ҳақиқат нуқтаи назаридан қайта тикланаётган она тарихимиздаги «ок» ва «кора» доғларнинг тугатилишига бироз бўлса ҳам хисса қўшади деган умиддамиз. Шунинг учун ҳам уни ўз аслиятида бўлмаса-да, русчадан ўзбекчага ағдариб, азиз китобхонлар билан бирга баҳам қўришга шошилдик. Шунингдек, китобни мутолаа қилиш пайтида у қандай шароит ва сиёсий муҳит ҳамда мақсадда ёзилган-лигини ҳам унутмаслик керак.

Сотимжон Холбоев

МКНИНГ СИЁСИЙ БОШКАРМАГА БЕРГАН ВАЪДАМ

Бу 1928 йилнинг бошларида бўлган эди. Мени бошлик (СССР Бош сиёсий бошкармаси бўлимнинг Ўрта Осиёдаги Мухтор вакиллиги бошлиги) ўрток Бельский ўз олдига чакириб, жадидимиз пайдо бўлганидан буён бўлиб ўтган воқеаларни кенг ва хужжатлар асосида ёритишимни алохида огохлантирди. Менга саволлар битилган бланка берди. Ундаги саволларнинг бир қисмига ўзим жавоб бераолмасамда, иккинчи қисмига эса бошқаларнинг ёрдамисиз жавоб бериш анча мушкул кўринди.

Унинг таклифини мен катта қувонч билан қабул қилдим, чунки шу бахонада бўлиб ўтган воқеаларни тадқиқ қилиш ва тарихга молик бирор нарса қолдириш мумкинлиги тугилди. Шу билан бирга бу ишни бажарсам менинг ҳукумат олдидаги сиёсий мавқеим яхшиланармикан деган умид ҳам пайдо бўлди. Афғонистонга кетмаслигимга, биринчидан, Бачи Соқов кўзғолони, иккинчидан эса мана шу таклиф сабаб бўлган эди. Ёзмокчи бўлганларимнинг режасини тузиб, ўрток Бельскийга кўрсатдим. Бельский ва Агидуллин мен тузган режани мақсадга мувофиқ деб маъқуллади. Режада мен ёзиладиган хотирани уч даврга бўлган эдим. Биринчиси жадидизм пайдо бўлганидан то февраль инқилобигача, иккинчиси февраль инқилобидан октябргача, учинчиси эса октябрь инқилобидан ушбу хотиранинг тугашигача эди.

Мана шу режага кўра ўз хотираларимни ёзишга киришдим. 1929 йилнинг бошида унинг биринчи қисми, яъни 1917 йилгача бўлган хотираларимни ёзиб топширдим. Иккинчи қисмини 1929 йили ёзишга киришдим. Аммо менда ёзиш учун вақт жуда оз эди, сабаби, бу вақтда мен ишсиз эдим. Менинг оиламда ўзимдан бошқа бирорта ҳам ишлаб пул топадиган киши йўқ эди, хотиним эса бу вақтда (тиббийёт билим юртида) ўқир эди. Хар қуни уйда 9—10 соатлаб ўтириб, пайпоқ ва кўлпоқ тўқиш ва шу билан 2—3 сўм пул топиб оила тебратишга мажбур бўлдим.

Шундай ўта бир чекланган пайтда мен хотираларимни тез орада ёзиб тугата олмаслигим ўз-ўзидан аён эди. Шунинг учун (1929 йилнинг августларида бўлса керак) бу тўғрида Сиёсий бошқарманинг Шарқ бўлими бошлиги ўрток Агидуллинга мурожаат қилиб, ўзимнинг оилавий ахволим хақида очик-ойдин сўзлаб бердим.

Агар хотира ёзишни тез орада тугатиш зарур бўлса, менга ёрдам беришлари кераклигини айтдим. Шунда у «Сизга қандай ёрдам бермоқ керак?» — деб сўради. Унга эса мен шундай дедим: «Менга маънавий ёрдам керак. Мен нафақа олиш учун ариза берганман. Агар сизлар томондан бироз таъсир бўлса мен нафақа оламан. Бу билан менинг хаётим бирозгина бўлса ҳам таъминланади».

Ўрток бошлик ёрдам беришга ваъда бериб, ёзганларимни оз-оздан бўлса-да, кўрсатиб туришимни талаб қилди. Бу пайтда мен иккинчи қисми охирига қўйган эдим.

Бошликнинг буйруғи билан мен бу қисми тугалланмаган бўлмаса ҳам унга топширдим. Ўрток бошликнинг ёрдамини қутиш билан бирга учунчи қисм учун материал излай бошладим. Аммо менинг камокка олинишим сабабли бу амалга ошмай қолди.

Мен октябрь инқилоби арафасида ташкил топган «Иттиходи тараккий» (11)

(Тараккийпарварлар жамияти) хақида ёдимда қолганларини олдин ёзиб берган эдим.

Жамият дастурини Усмонбек билан Хайдар Афандилар (12) тузган. Мен уни (туркчадан) ўзбек тилига аударганман. 1917 йил августининг охирида бўлса керак, менинг уйимда тараккийпарварларнинг Усмонбек раислигида бўлиб ўтган йигилишида бу дастур қабул

килинди. Йигилишда уч кишидан иборат раёсат ҳам сайланди. Унга раис килиб Усмонбек, рахбар бўлиб эса Хайдар Афанди сайланди. Учинчиси махаллий кишилардан бўлиши керак эди. Уни танлаш Усмонбек билан Хайдар Афандининг ўзларига топширилди. Мен октябрь инкилобига бу жамият ишида катнашиб келдим. Рухонийлар ила бу жамият орасида келишмовчиликлар бўлиб турар эди.

Давлат (шахар) думасида бизлар эсер ва социал-демократлар билан иттифок тузган бўлишимизга карамай, рухонийларнинг вакиллари кўпчиликни ташкил этарди. Жамият октябрь инкилобидан кейин ҳам ўз ишини давом эттирди. Унинг аъзолари, дастурда кўрсатилгандек, бизнинг манфаатларимизга қарши бўлмайдиган ҳамма фиркаларга кириш ҳуқуқига эга эди. Шунинг учун баъзи бировлар большевойлар, бошқалар эса эсерлар фиркаларига кирди. Мен ҳам бирор фирмага кириш истагида Хайдар Афанди орқали раёсатдан ижозат сўрадим. Раёсат менга хали ҳукумат мустаҳкам эмаслиги ва унинг яшаб қолиш-қолмаслиги даргумон бўлиб турганлигини бахона килиб, бироз сабр қилишни маслаҳат қилди.

Бу вақтда мен маориф соҳасида ишлар эдим. Шундай килиб, мен 1919 йил, яъни январ воқеаларига (13) шу жамият рахбарлигида бўлдим. У ўтган вақт давомида шўрога қарши фаолият кўрсатган эмас, аксинча ўз режаларини ҳаётга тадбиқ этиш учун Шўро ҳуқуқ-тини энг муносиб ҳукумат деб билади. Жамиятнинг режалари қуйидагилардан иборат эди:

- 1) ёшларни аъзоликка жалб қилиш;
- 2) рухонийлар билан кураш олиб бориш (14);
- 3) оқларни аниқлаш ва уларни имконияти бўлганида ҳукумат қўлига топшириш;
- 4) мактаб ишларини тартибга солиш;
- 5) турк харбий асирларига ёрдам бериш ва уларни мактабларга ишга жойлаштириш.

Боқу турклар томонидан босиб олинганидан кейин бизнинг «Иттиходи тараккийпарвар» жамиятимиз «Иттиходи тараккий» деб номланди. Охириги «парвар» сўзи олиб ташланди. Энди эса бу уюшма тараккийёт маъносини олади, олдин тараккийпарварлар уюшмаси эди. Шунинг учун кўпчилик бунга жиддий аҳамият бермайди, чунки жамият номига олдин ҳам «парвар» сўзи қўшиб айтилиши керак бўлса-да, «Иттиходи тараккий» деб номланар эди. Мен бу ўзгаришнинг сабабини сўраганимда Хайдар Афандим шундай деб тушунтирди: «Боқуни «Иттиходи тараккий» жамиятини бошқарувчи турклар эгаллади. Шунинг учун алоқа қилиш осон бўлишини назарда тутиб, жамиятни «Иттиходи Тараккий» деб номладик». У яна олдинги раис Усмонбек кетиб қолганлиги, унинг ўрнига «Иттиходи тараккий» тарафдори бўлган Зиябек қолганлигини ҳам айтди...

Менинг оқларга қарши олиб борган ишларимдан бири: 1918 йилда бир куни менинг олдимга Назаров С. исмли ўрис келиб, бир неча кун жой бериб туринг, деб илтимос қилди. Мен рози бўлдим. У меникида икки кун турди. Бу орада менга унинг шўро ҳуқуқатига қарши киши эканлиги маълум бўлди.

Ҳукуматнинг амалдаги қонунига асосан, мен бу тўғрида шўро вакилига хабар бердим. Бу пайтда Эски шаҳар қўшин (отряди) бошлиги Низомиддин Хўжаев эди. Уни бошқа хонадонга (квартирага) қўчириш бахонасида бир кузатувчи билан шаҳарга жўнатдим. Хадра-да уларни Низомиддин Хўжаевнинг одамлари кутиб турар эди. Шу ерга келганида кузатувчи ишорасига кўра Назаров қўлга олинди.

Бир неча воқеалар бўлиб ўтганидан кейин, ҳаммада шўро ҳуқуқати мустаҳкамланиши ва яшаб қолишига тўла ишонч ҳосил бўлгач, жамият ҳаёти ва унинг келажакда иш олиб бориш-бормаслиги масаласи бизларни қизиқтирмай қўйди. Бунга зарурият ҳам йўқ эди.

Мен большевиклар фиркасига киришга қарор қилдим. Жамият раёсати бунга қаршилик қилмади, аксинча қуйидаги мазмунда қарор қабул қилди: «Шўро ҳукуматининг яшаб қолишига шубҳа барҳам топиши муносабати ҳамда жамиятнинг гоёларини (гафлатга қарши маданият учун кураш) ҳукумат билан иттифокда амалга ошириш осон ва мақсадга мувофиқ эканлиги туфайли у тугатилсин, унинг аъзолари Мунаввар Кори ва бош-қаларга бошланган ишни давом эттириш учун боль-шевойлар фиркасига киришга рухсат этилсин!» (15).

Шу пайтдан бошлаб мен жамиятдан чиқиб, фирма сафига кирдим. Жамиятнинг тарқалиб кетишига қуйидагилар ҳам сабаб бўлди:

- 1) Аъзолар ўртасида интизомнинг бўшашиб кетиши;
- 2) Туркия мағлубиятга уч-раши билан «Иттиходи Тараккий» тарафдорларининг раҳбарлик лавозимларидан олиб ташланиши;
- 3) Маблагнинг йўқлиги;
- 4) Жамият раёсати ва аъзоларига нисбатан ишончсизлик муносабатининг кучайиши.

Ҳозирда унинг дастлабки пайтларидан иш бошлаган кишилардан мёндан бошқа бирортаси ҳам қолмади. Унга кейинги пайтларда қирғанлардан қуйидагиларни биламан: Саъдулла Хўжа, Отахон (16), Убайдулла Хўжаев (17). Жамиятнинг Тошкентдаги аъзолари кўп эмас эди. Уларнинг сони 50 га етмасида, обрўси жуда юқори даражада бўлган. Жамият тарқалганидан факат унинг аъзоларигина хабардор эди. Шунинг учун ҳам ундан кўпчилик кишилар беҳабар бўлган.

ЯНВАРЬ ВОКЕАЛАРИ ВА «БИРЛИК» УЮШМАСИ

Январь воқеалари муносабати билан уламолар фиркаси бир неча соат хокимиятни ўз қўлларига олиб, галаба қозонди. Бу имкониятдан улар бутунлай тараккийпарварлардан ўч олиш учун фойдаландилар. Тараккийпарвар большевойлар фиркасига аъзоми, аъзо эмаслиги сўраб суриштирилмай, излаб топилиб қал-қакланаверди.

Бу шуни кўрсатдики, тараккийпарварлар билан большевойлар фиркаси аъзоларининг манфаатлари бир-бирига яқин. Шунинг учун «Бирлик» уюшмасини ташкил этиш лозим деб топилди. Бу тараккийпарварлар аъзоларидан фирмага қирған ва қирмаганларни бирлаштирар эди. Эски шаҳардаги босмаҳона (ўша пайтда штаб эди) биносида уч юзга яқин киши, фирма аъзолари, фиркасиз хизматчилар ва тараккийпарварлар тўпланиб, «Бирлик» жамиятини ташкил этдилар (18).

Бу йигилишда бир-биримизга ёрдам беришга кели-шиб олдик. Бирлашишдан мақсад ёшларни большевойлар фиркасига жалб қилиш ва уларни турли қутилмаган воқеаларга тайёрлашдан иборат эди...

Жамият 2—3 йил яшади. Ёшларнинг кўпчилиги фирмага қирганидан кейин, у ўз-ўзидан тугаб кетди. Энди унинг учун зарурият ҳам қолмаган эди. Шу вақтда Москвадан Мустафо Субхий, Мавлавий ва Габириовлар келди. Улар Шайхонтохурда қатта митинг чақириб, «Шарқ озодлиги» уюшмасини ташкил этади. Бунга фирма ва фиркасизлар аъзо бўлади.

Бу жамият шўро ҳукуматини қўллаб-қувватловчи руҳда ташвиқот олиб бориб, уни омма билан яқинлаштириш ва мусулмонларни Эрон, Афғонистон, Хиндистон олдида обрўсини кўтаришга ҳаракат қилади.

Жамият дастурини ўқиган эмасман, шунинг учун унда нима ёзилганини билмайман. Жамиятга Мустафо Субхий бошчилик қилган.

VIII КУРУЛТОЙ ВА «МИЛЛИЙ ГУРУХ»

«Иттиходи тараккий» таркатилганидан кейин тараккийпарварларнинг кўпчилиги фиркага кириб сидқидилдан ишлай бошлади. Бу вақтда ҳозиргидек синфий онг унча ривожланмаган эди. Ўрисларнинг ўзи маълум даражада мустамлакачилик кайфиятида бўлдилар.

Махаллий коммунистларга марказдан юборилган Кобозев (19) раҳбарлик қилди. Шу пайтда VIII курултой чақирилди (20). Унда махаллийлар билан овруполиклар ўртасида душманлик муносабати пайдо бўлди. Фаоллар ва «миллий»лардан иборат икки гуруҳ юзага келди. Биринчи гуруҳни Казаков, иккинчисини эса Ко-бозев бошқарди. Хар бир гуруҳнинг ўзи алоҳида-алоҳида мажлис чақирди. Кобозев махаллийларга, Казаков оврупаликларга раҳбарлик қилди. Бу пайтда Оренбург темир йўли тозаланиб, ҳукумат вакиллари кела бошлади. Кобозев галаба қозониб, жумҳурият раиси бўлди. Марказдан Элиава бошчилигида Турккомиссия келди. Махаллий коммунистларнинг руҳи анча кўтарилиб, ишга киришиб кетди. Аммо бу кўрсатилган миллий гуруҳнинг «миллий» номи Москвага янги ҳукумат таркиби миллатчилардан иборат деган хулоса чиқаришга баҳона бўлди. Шунинг учун ҳам бироздан кейин унга хужум бошланиб, оқибат натижада таркатиб юборилди. Бир гуруҳ коммунистлар «Рискуловчилар» деб номланиб, қувгин қилина бошланди. Командировкага юбориш баҳонасида ишдан бўшатиш кучайди. Мен бу вақтда Маориф Халк Комиссарлиги аъзоси ва турк бўлими раиси бўлиб ишлардим. Бошқалар катори мен ҳам ишдан олиндим.

Менимча, «раҳбарликдаги ташкилотлар» деган фалсафанинг маъноси мана шундан иборат. Аслида эса, бу пайтда коммунист ва коммунист бўлмаган хизматчилар орасида ҳеч қандай «ташкилот» йўқ эди. Хамма софдиллик билан хизмат қиларди. Юқорида кўрсатилган ҳукумат таркибидагилар таркатиб юборилганидан кейин махаллий коммунистларнинг ўрисларга нисбатан муносабати ёмонлашди. Энди уларнинг хамма орзу-умидлари марказдан келадиган Турккомиссияга қаратилишидан бошқа иложи йўқ эди.

ШАРҚ ХАЛКЛАРИ КУРУЛТОЙИ ВА АНВАР ПОШО БИЛАН БЎЛГАН ВОКЕА

Бу вақтда Шарк халқларининг Курултойи (21) чакирилди. Унга турли миллатлардан фиркали ва фиркасиз делегатлар сайланиб, Бокуга Гиллер раҳбарлигида юборилди. Гиллер йўлда ўзини ёмон тутди. У ўз котибаси билан алоҳида купени эгаллаб, ўзларига 3—4 хил таомдан иборат яхшигина нонушта ва тушликлар буюрар эди. Бошқа делегатларга эса бу вақтда факат биттадан таом бериларди. Шу тўғрисида ҳамма делегатлар унга нафрат билан қарайдиган бўлдилар. Бокуда курултой очилишига тайёргарлик кўрилади бошлади. Хар қайси давлат делегатларига ўз ораларидан раёсат ва фракция аъзоларини сайлаш топширилди.

Иккинчи куни Зиновьев (22) курултойга ўзи билан бирга Анвар пошони (23) олиб келди. Курултойда Туркия, Эрон, Афғонистон, Хиндистон ва бошқа давлатларнинг вакиллари ҳам катнашади.

Делегатларнинг кайфияти жуда юқори эди. Эрон, Афғонистон ва Туркияда шўро ҳокимияти ўрнатилди, деб ишонарди ҳамма. Зиновьевни кутиб олиш учун чет эл делегатларидан бошқа ҳамма вокзалга чиқди. Унинг поезде мусикалар остида, тантанавор кутиб олинади, ҳамма у билан учрашиш ва фикр алмашиш умидида эди. Аммо у узокдан туриб саломлашгач, автомобилга ўтириб шаҳарга жўнаб кетади. Бундан кўпчилик норози бўлиб қолди.

Иккинчи куни фракциялар мажлиси бўлди. Курултой раёсатига Рискулов (24) ва мен кирдим. Шу сабабли курултой охиригача Зиновьев билан тез-тез учрашиб туришга тўғри келди. Курултойнинг биринчи мажлиси жонли ўтди. Делегатлар номидан Англияга норозилик эълон қилинди. Анвар пошонинг курултойда катнашиши албатта сезилиб турди. Курултойда маъруза вақтида ҳам делегатлар навбат билан унинг ложасига кириб, кўлланини ўпиб, тавоф қилдилар. Анвар раёсатга мурожаат қилиб, сўз сўради. Бу масала икки кун муҳокама қилинди. Курултой ва фракциялар кенгашларида Анвар пошо илтимосига рад жавоб қилинди. Шундан сўнг у ёзма равишда илтимос қилди. Афанди Зода Анвар пошонинг илтимосини курултой ахлига ўқиб эшиттирди. Шу тўғрисида Зиновьев билан раёсат ўртасида сезиларли ихтилоф юзага келди. Зиновьев ўзи Анварни курултойга бошлаб келиб, унга сўз бермай, жуда катта хатога йўл қўйди. Шундан сўнг делегатлар билан учрашув вақтида ҳам Зиновьев улар билан дўстона муносабатда бўлмади. Бу ҳолат эса чет эл ва шўро ҳукумати делегатларининг унга бўлган муносабатини ўзгартириб юборди. Хурмат-эҳтиром ва самимият бутунлай йўқолди. Туркистон делегатлари ҳам Зиновьевдан норози бўлдилар. Курултой ўз ишини Шарк халқлари кенгашига вакиллар сайлаш билан тугатди. Мен ҳам бу кенгаш таркибига кирдим. Курултой ёпилгандан сўнг Туркистон коммунистлари Рискуловдан нима учун ишни ташлаганлиги тўғрисида баёнот беришни талаб этди. Рискулов бу тўғрисида Зиновьев иштирокида бўлиб ўтган йигилишда маъруза қилди, у айтилган сўзларни асосли деб тан олди. Шу йигилишда Москвага делегация юбориладиган бўлди. Делегация таркибига Рискуловнинг ўзи ва Жўрабоев кирди.

Улар Москвага жўнаб кетди, бизлар эса Тошкентга қайтдик.

Бокудалигимда Анвар пошо билан икки марта учрашдим (25). Биринчи марта курултой мажлисида мен раёсатда икки-уч киши билан ўтирган эдим, Анвар индамай келиб, ўз илтимосномасини менга берди. Орамизда ҳеч қандай сўзлашув бўлмади. Унинг хатини мен Зиновьевга бердим. Иккинчи марта уни Догистон вакиллари ва бир неча туркистонликлар жойлашган денгиз қиргоғидаги уйда кўрдим. Бир куни Анвар пошо

келиб араб тилида сухбат ўтказди, деган хабарни эшитиб, уни иккинчи каватда кутиб турдик. Бироздан сўнг Анвар пошо келиб, бизлар билан 15 дакика сухбатлашди. У айтдики, шўро ҳукумати Шарк халқларининг фойдасига катта ишларни килмокда. Шунинг учун ҳам уни кадрлаш ва кўллаб-қувватламок лозимдир. Яна у шўро ҳукуматидан фойдаланиб, ўз болаларингизни ўқитингиз деб бизга маслаҳат берди.

Заки Валидий билан мен бир марта учрашдим. У курултойга кўйилиши тўғрисидаги ўз аризасини Зиновьевга беришимни мендан илтимос килди. Мен рад этдим, кейин у буни Жонузоков оркали амалга оширди. Эшитишимча, Зиновьев хатни жавобсиз колдирган. Бизлар Тошкентга кайтиб келдик. Бу пайтда фирка курултойи (26) бўлаётган эди. Мен бу курултойга Шарк халқлари кенгашидан делегат килиб белгиланган эдим. Бу тўғрида фирка курултойига телеграф оркали хабар берилган.

Фирка курултойида бизнинг вакил Гиллер Шарк халқлари курултойи яқунлари тўғрисида маъруза килди. У Боку йўлида делегатлар билан ўзи ўртасида бўлган келишмовчиликларга ҳам тўхталди. Хамма айбни делегатларга ағдариб, уларни миллий огмачиликда айблади. Шунинг учун бўлса керак, фирка курултойи иши давомида менга Шарк халқлари кенгаши юборган телеграмма тўғрисида хабар берилмади. Телеграммани мен курултойдан кейин Бухорода олдим.

БУХОРО ВОКЕАЛАРИ

Биз Бокудалигимизда Бухорода инкилоб бўлди. Амир кочиб кетди. Хокимият ёш бухороликлар кўлига ўтди. Бу вақтда Туркистонда гурухбозлик кучли эди. Гох улардан бири, гох иккинчиси галаба киларди. Мағлуб бўлганларни голиблар Хоразм ва бошка шу каби ўлкаларга юборишарди. Буни бизлар «фахрли бадарга» деб атардик.

IX курултойдан (27) сўнг Рискулов гурухи бутунлай енгилди. Тўракулов (28) гурухи галаба килди. Бизлар (Рискулов тарафдорлари) мағлублар каторида «командировка» олишимиз керак эди. Шу сабабли Бокудан кайтганимдан кейин мени Шохид Ахмадиев Маориф Халк Комиссарлигига чакириб Бухоро Халк Маорифига, Кори Йўлдош ихтиёрига юборди. Мени у коллегия аъзоси килиб тайинлади. Шу билан бирга менга Бухорони озик-овкат билан таъминлаш вазифасини ҳам юкллади. Вазифам аниқ бўлгач, мен Тошкентдан оиламни кўчириб келиб ишга киришиб кетдим. Орадан тўрт ой ўтгач, адашмасам 20 март бўлса керак, Туркистон МИК мени Тошкентга кайта чакириб олиб, илмий кенгаш аъзоси килиб тайинлади. Бир неча кундан кейин, 31 март куни Тошкентда бошқалар катори мени ҳам камокка олишди.

БУХОРО ВОКЕАЛАРИ ХУСУСИДА

1920 йили Бухоро арки олдидаги майдонда октябрь байрамига багишланган катта митинг бўлиб ўтди. Марказ вакили (Куйбишев бўлса керак) нутк сўзлаб, Москва мустакил Бухоро Халк жумхуриятини тан олганлигини тантана билан эълон қилади. Ундан сўнг сўзга чиққан Мирза Кори Мухиддинов митинг бўлиб турган майдон «Бухоро мустакиллиги майдони» деб номланганлигини эълон қилади.

Файзулла Хўжаев октябрь байрами ва Бухоро мустакил бўлганлиги билан табриклар нутк сўзлайди. Шу кундан бошлаб ёш бухороликлар «мустакиллик» сўзини тез-тез қўллайдиган бўлдилар ва унга эришишга ҳаракат қила бошладилар.

Бухороликлар орасида норозилик кучайиши туфайли Турккомиссия Бухоро ички ишига аралашмайдиган бўлди. Бухороликлар «бу инкилобми ёки босиб олишми?» деб сўрардилар. Бу норозилик тобора авж олади. Бирмунча вақт ўтгач, Бухорога Турккомиссия аъзоси Сафаров келади (29). У мени Ревкомга чакириб, Бухоро ходимлари орасидаги вазият хақида сўради. Бу ерда бош кўмондон Зиновьев ва таржимон Еникеев ҳам бор эди.

Сафаров мендан бухороликлар инкилобга қандай муносабатда эканликлари ва Шаркий Бухороликлар нима учун амирни қўллаб-қувватлаётганликлари сабабини ҳам сўради. Мен ҳеч нимани яширмай, бухороликлар мустакилликка интилаётганликлари ва улар ҳозирги ахволдан норози эканликлари, шунинг учун улар «бу инкилобми, ёки босиб олишми?» деган саволни ўртага ташлаётганликларини айтдим. Мен яна шуни ҳам таъкидладимки, Шаркий Бухорода (Кизил Армия) бўлинмалари отларни масжидларга боғлаб қўйиб, ўзлари эса уйма-уй юриб талончилик билан шугулланмоқда. Шундан сўнг Сафаров Ревком мажлисини чакириб, ҳукумат вакилларини каттик ҳақорат қилади. Сафаров жўнаб кетганидан сўнг ҳукумат вакиллари ўзаро йигилиш ўтказиб, Москвага хат ёзади. Унда агар Сафаров ўз муносабатини ўзгартирмаса, бизлар ҳаммамиз ишладан бош тортамиз, деб огохлантирилади. Москва бу огохлантирувни олганидан сўнг Сафаровга Бухоро ички ишларига аралашмасликни тавсия этади. Мазкур воқеалардан сўнг Бухорода турклар раҳбарлигида «Бухоро истиклоли» жамияти ташкил топади.

Бу жамиятнинг асосий максоди унинг арбобларидан бири Хошим Шоикнинг сўзларига кўра, қуйидагилардан иборат бўлган: Бухоро мустакиллиги ва инкилобчилигини ҳимоя қилиш, иккинчидан эса, Шаркий Бухоро ва кишлоклар оммасини жамият номидан инкилобий ҳаракат билан боғлаш, чунки бу вақтда Бухорода коммунизм номидан иш олиб бориши мумкин эмас эди. Мен Хошимдан жамият орқасидан қим эргашади, деб сўраганимда, у шундай деб жавоб берди: «Бухоро мустакиллиги ва инкилобчилигига меҳр-муҳаббати бор бўлган барча бухороликлар».

1929 йил 18 декабрь

Менинг ёзган китобларим ва мафкурамга нисбатан 1925 йилдан бошлаб матбуотда жуда кучли ҳужум бошланди. Буларнинг айримларида бир оз ҳақиқат бўлса-да, кўпчилиги ҳеч қандай асосга эга эмас эди. Табиий равишда, мен уларга тоқат қилолмадим. Шу сабабдан Тошкентни бутунлай тарк этишга, Москвага бориб, у ерда қолган умримни ўтказишга, рус тилини ўрганиб, бирор иш билан шугулланишга азму қарор қилдим.

1926 йилнинг охирида ўз оилам билан расман алокани узиб, Москвага жўнаб кетдим. Йўл-йўлакай, Кизил Ўрдада тўхтадим. У ерда ўрток Рискуловни учратиб, унга ўз мақсадимни айтдим. У менинг мақсадим—ни маъқуллаб, ёрдам беришга ваъда килди. Шундан сўнг Козон ва Нижний Новгород оркали Москвага келдим. Бу ерда Тўракулов билан учрашдим. У ҳам менинг Москвада яшаб қолишимни маъқуллади. Шу орада (Туркистон) Халк Комиссарлари Кенгаши раисининг ўринбосари Рискулов Москвага келди.

Уларнинг ёрдамида мен Шарк халқларини ўрганиш кўмитасида ишлаш ва унинг институтида ўқишга қарор килдим. Кўмита раёсати мени яхши қабул килди. Мени Ўзбекистонга ажратилган учта жойдан бирида расмий йўлланма билан қабул қилишмоқчи бўлди. Кўмита раиси бу пайтда Москвада бўлган Акмал Икромовга хат ёзиб, менга махсус йўлланма беришини илтимос килди. Ўзим ҳам Акмал билан шахсан учрашиб, ёрдам беришни илтимос килдим. Мен Акмал Икромовга Ватандан ташқарида яшашга қатъий қарор қилганлигимни ва энди ҳеч ҳам Ўзбекистон тупроғига қадам қўймадлигимни айтдим. А. Икромов эса, шундай деди: «Агар Сизнинг Ўзбекистондан бадарга бўлишингизга зарурият бўлганида буни биз ўзимиз амалга оширган бўлар эдик. Сиз Ўзбекистонга қайтинг. Мен ўзим Сизга йўлланма топаман».

Бу вақтда менинг «миллатчи» сифатида бадном қилган ўша ватан ва ўша миллатдан бутун умрга алокани узиб, шўро ҳукумати пойтахтида яшаш, кўлимдан қелганича илмий иш билан машғул бўлишга ва ниҳоят шу ерда казо топишга қарор қилганлигим қатъий ва узил қесил эди (30). Шу мақсад учун расмий равишда ўз оилам билан алокани узган, ҳовлимни оила аъзоларимга бўлиб берган, шунингдек, унинг бир қисмини эса маориғф учун хайру эҳсон қилган эдим.

Икромов берган ваъда бўйича Тошкентга қайтиб, у ердан Самарқандга ўтдим. Шарк халқларини ўрганиш кўмитаси берган хатни маориғф халк комиссариётида қолдирдим—да, яна Тошкентга бориб, ўз ишларим билан машғул бўлдим. Бир ойдан сўнг маориғф халк комиссарлигидан хабарнома олдим, унда мана бу сўзлар ёзилган эди: «Сизнинг аризангизни рад қилишга қарор қилинди, ўрнингизга бошқа киши юборилади».

Қутилмаган бу жавоб мени бутунлай умидсизлантириб қўйди. Бу пайтда ўқув мавсуми бошланган эди. Мен яна ўқитувчи бўлиб ишга қиришга мажбур бўлдим. Бирок мен учун ҳаёт Тошкентда қундан-қунга оғирлашиб борди, менга бўлган тажовузлар тўлқини олдинги жабр-зулм ва рухий эзилишлардан ҳам ортиб кетди. Буларга жавобан мен мақолалар ёзсам, улар матбуотга етиб бормас эди. Бу маломатлар менинг мафқурам чегарасидан чиқиб, оилавий ҳаётимни ҳам оёқ ости қила бошлади. Менинг ўз мафқурам ва шахсий оилавий турмушимга нисбатан бўлган ҳужум ҳаддан ташқари салбий эди. Манангулар, ниҳоят, менда қандай йўл билан бўлса—да, Ўзбекистондан чиқиб кетиш фикрини уйғотди. Бу фикр менда тобора ортиб борди. Менинг бутун вужудимни эса, қаергадир кетиб, ўша ерда ишда қолиш масаласи қамраб олди. Агар мен йўлланмасиз Москвага кетганимда яшаш жуда қийин бўлар эди. Бордию, Қозогистон ёки Туркманистонга кетганимда ҳам барибир менга тинчлик беришмасди. Татаристон ва Озарбайжонда эса мен қаби одамларга иш топилиши амри маҳол эди.

Мен жуда кўп ўйлай-ўйлай, юз берган аҳволдан чиқилишнинг энг мақбул йўли Афғонистонга чиқиб кетиш ва у ердаги афғон ўзбекларининг қолоқ маориғфи тарқибдаги мактабларда ишлаш бирдан-бир тўғри йўл деган фикрга қелдим. Мен учун энг севимли ишим, бу — ўқитувчилик эди. Афғонистонда мен қаби ўқитувчиларга талаб қучли эканлигини билганим учун у ерда яшашни мақсадга мувофиқ деб топдим. Лекин у

ерга кандай килиб бориш мумкин эди? Кочиб кетиш нотўгри эди, чунки бу ерда бўлганидек, у ёқда ҳам ушлаб олиш эҳтимолдан холи эмас эди. Бундан ташқари, мен кочокликни истамас эдим. Шунинг учун афгон консули билан танишишга, агар имконият бўлса унинг илтимосига кўра расмий равишда Афғонистонга кетишга қарор қилдим. 1927 йилнинг ноябри ёки декабрида кўчада тасодифан Мозори Шарифлик Мансур Хон деган бир афгонни учратиб қолдим, унинг афгон консули билан яқиндан алоқаси бор эди. Махаллий савдогарларнинг кўпчилиги билан олдиндан алоқаси бўлган бу ёш афгон йигити менга ҳам таниш эди. Ундан мен афгон консули билан таништириб қўйишни илтимос қилдим. 10—15 кундан кейин мен яна Мансур Хонни Ўрдадаги Кизил чойхонада учратиб қолдим. Уни бир пиёла чойга таклиф қилиб, ўз илтимосимнинг натижасини сўрадим. Мансур Хон менинг илтимосимни консулга етказгани, у эса мен билан гаплашишга рози бўлганлигини айтди. Шу билан бирга у консул билан мени уйига чакириб, ўша ерда таништириш режаси борлигини ҳам айтди. 3—4 кундан сўнг Мансур Хон менинг йўқлигимда уйимга келиб хат қолдириб кетиб–ди. Хатда у қайсидир кун (аниги эсимда йўқ) кеч соат 7—8 ларда уйда кутиб туришимни кўрсатибди. Белгиланган вақтда мен уйда Мансур Хонни кутиб турдим. У тахминан соат 8 да келиб, мени 1-Киёт кўчасидаги уйга олиб борди. Бу ерда кичкинагина хонада жуда орик бир киши ўтирар эди. Мансур Хон мени у билан таништирди. Соғлик-саломатлик тўғрисида гаплашиб ўтирдик. Кейин мен унга ўз мақсадимни билдирдим. У менга ҳозирги пайтда Афғонистонда ўзбек ўқитувчиларига талаб катта бўлганлиги, яқинда Қобулдан хат олганлиги, унда ўқитувчилар топиш илтимос қилинганлиги, агар топилса, бир эмас, бир нечасини Афғонистонга юборишга тайёр эканлигини айтди. Шундан сўнг у мендан бу ердан у ёққа борадиган ўқитувчилар топиладими, деб сўради. Мен унга, агар тегишли давлат ташкилотларининг расмий рухсати орқали бўлса, бир неча ўқитувчи топиш мумкин, норасмий йўл билан ҳеч ким рози бўлмайди, чунки уларнинг бу ерда оиласи бор, барибир уни йўқлаб туришлари керак, норасмий йўл билан кетса, улар қайтиб келолмаслигини айтдим. У мендан бу ердаги маданий ривожланиш ҳақида сўради. Маданият қутилганидан ортиқроқ даражада, жуда тез ривожланаётганлигини айтдим. У менинг фикримни тасдиқлаш билан бирга амир бошқараётган Афғонистонда ҳам маорифга катта эътибор берилмоқда деб айтди. Афғонистонга ўқитувчиларни юбориш масаласида у аввал, Қобулга хат ёзиши, жавоб олганидан кейин эса махсус рухсатнома олиш учун ҳаракат қилишини билдирди. Менинг тўғримда эса, агар мен норасмий кетишга рози бўлсам ёрдам беражagini тушунтирди. Мен рухсат олмай туриб кета олмайман ва кўркаман дедим...

Шундай қилиб, мени ва ўқитувчиларни (Афғонистонга) юбориш масаласи Қобулдан жавоб келгунча очик қолдирилди. Кейин эса иккинчи марта Бачи Соков кўзголови бостирилгунча кечиктирилади. Бачи Соков галаба қозонганидан кейин эса бу масаладан бутунлай воз кечиб, нафақа олишга ҳаракат қила бошладим. Мен нафақа олганимдан кейин, уйдан ҳеч қандай чикмай, оммадан ажралган ҳолда ўз хотираларимни ёзиб тугатаман деб ўйлаган эдим. Аммо менинг бу режам амалга олмади.

Наманган ташкилоти вакили иккинчи марта келганида махаллий ерлик ва овруполиклардан ташкил топган қандайдир ташкилот кишилари Фарғонада ташвиқот олиб бораётганлигини айтди ва улар билан боғланиш керакми деб сўради. Мен қуйидагиларни ҳисобга олиб улар билан алоқа қилмаслигини маслаҳат бердим: агар бу ташкилотда овруполиклар қатнашаётган бўлса, бу ок гвардиячи ташкилот бўлади. Туб жойликларнинг соддалигидан фойдаланиб, бу ташкилот уларнинг пулини ўмаришга

харакат килади ёки уларни алдаб, бирор кўзголонга тортиши мумкин эди.

Фаргона халки жуда кизиккон бўлади, жахли тез, шунинг учун осонгина кармоққа илиниши ва эндигина тикланаётган Фаргона хўжалигини вайрон қилиши ва уни кон билан қориши мумкин. Мана шу дахшатларни ҳисобга олиб мен унга юқоридаги маслаҳатни бердим. Уни яна кўрқитиш максасида ГПУ (Бош Сиёсий бошқарма) деган ташкилот борлиги ва у бундан беҳабар бўлмаслигини ҳам айтдим. Балким, омма қайфиятини синаш учун бу хабарни тажриба сифатида ГПУнинг ўзи ҳам тарқатган бўлиши мумкин. Шунинг учун эҳтиёт бўлиш кераклигини таъкидладим...

1917—1918 йилларда мавжуд бўлган «Иттиҳоди тараккий» жамиятининг айрим тармоқлари жойларда, масалан, Наманганда ҳам ташкил топган эди. Унинг аъзолари кимлар бўлганлигини билмайман, аммо уларнинг орасида Зайнуддин Кори ва Гофуржонов борлигини билардим. Эсимда, ўша пайтда Тошкент, Фаргона ва Наманган ўртасидаги алоқа Сирожиддин Хон ва Наби орқали амалга оширилган эди. Лекин «Миллий иттиҳод» жамияти даврида ким орқали алоқа олиб борилгани эсимда йўқ, аммо жамият мавжуд бўлиб, Тошкент билан алоқада бўлганлигини эшитганман. Ўзим эса 1917 йилдаги қурултойда мухторият эълон қилинганидан кейин Фаргонада бўлмадим. Зайнуддин Корини охири мартга 1920 йилда Боқудаги Қурултойда учратган эдим. Орадан 6—7 йил ўтгач, бир киши Зайнуддин Корининг хати билан олдимга келди. У менга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилди: «Эски ташкилот ишляптими, унинг маркази қаерда? Афғонистон орқали хажга борадиган кишиларга афғон консулидан ижозатнома (виза) олишга ёрдам бера оласизми?» ва хоказо. Умуман у ташкилотга тегишли саволларни берди. Мен бу саволлар кимдан, бир Кори акамдан эмасми деб сўрадим.

У бу саволларга биргина Кори номидан эмас, балки бутун бир ташкилот 5—6 кишидан деб айтди. Шунда мен ундан Хожи аканинг максад ва нияти тўғриси—да сўрадим (31). Хожи ака Хиндистонда, сўнг Маккада хажда бўлган экан. Хиндистонда яшаб, ўқитувчи бўлиб ишлаган олим кишилардан, ҳозир эса у иш масаласида жуда қийин ахволда, шунинг учун ҳам четга кетиш ҳаракатида экан.

Бу вақтда мен ўқитувчилар масаласида Афғонистон консули билан гаплашиб олган эдим. Шунинг учун Афғонистон ҳозир ўқитувчиларга мухтож, ижозатнома олиш мумкин, хожи менинг олдимга келса ёрдам бераман деб ваъда бердим. Ташкилот масаласида мен у билан аллақачон алокани узганман, шунга қарамай, агар жуда зарур бўлса, бу тўғрида кейинги учрашганимизда бирор нарса айтиш мумкин дедим. Мен уларни умидсизлантирмаслик ва қуйидаги сабабларга кўра ташкилот тугатилганлигини айтмадим:

Унинг гапидан аниқ бўлдики, Наманган ташкилоти хали мавжуд, у ишлаб турибди. Агар мен бу ер (Тошкент)даги ташкилот тугатилган деб айтсам ҳам, барибир Наманган ташкилоти фаолиятини тугатмай, ўз ифлос ишини давом эттиравериши, унга янги-янги кишиларни жалб этавериши мумкин эди [32]. Бу ташкилот менга ёқмади. У эшон, мулла ва савдогарлардан тузилган бўлиши мумкин, чунки унинг бошида Зайнуддин Кори турибди. Мен улар билан, бу ташкилот билан яқинроқ танишиш, унинг таркибидаги зиёлиларни турли бахтсизликлардан асраш ва уни ГПУ олдида фош қилиш, шу билан ГПУ ишончини қозониш максасини кўнглимга туккан эдим... [33].

Мен 1904 йилдан 1921 йилгача, яъни қамокка олинган кунга қадар, маҳаллий халқ орасидаги ташкилотлар ишида фаол қатнашдим. Уларнинг кўпчилигида раҳбар бўлдим, 1921 йилдан то Ўрта Осиёда миллий чегараланиш ўтказилгунча ташкилотларнинг

бирортасида ҳам катнашмадим. Ташкилотларнинг борлиги ва ишидан хабардор бўлсам-да, уларнинг ишига аралашмадим. Шунингдек, ташкилотларнинг ишида катнашиш ҳеч кимга ҳам ман қилинмаган эди. Умуман, ташкилотлар масаласида менинг қулоғим қар, кўзим кўр эди.

Миллий қайта чегараланишдан кейин мен ҳар қандай советларга қарши ҳуфрия ҳаракатга мурасасиз бўлдим [34]. Менимча, ўша пайтда қандайдир яширин ташкилот тузишнинг ҳеч иложи бўлмаган, чунки бирорта ҳам яширин ташкилот ГПУ эътиборидан четда қолиши мумкин эмас эди.

1929 йил 20 декабрь

Мен Бухородалигимда Тошкентда олдинги «Иттиходи тараккий» ўрнига «Иттиходи миллий» [35] ташкилоти барпо этилганлиги тўғрисида хабарнома олдим. У турк тилида ёзилган бўлиб, Хайдар Афандига тегишли эмас эди, чунки менга унинг дастхати жуда яхши таниш. Бу хабарни мен Саъдулла Хўжа, Кушбеғиев ва Али Расуловларга бердим, улар ҳам бундан хабари борлигини айтдилар. Бу ташкилотнинг раҳбарлари ким, у қандай дастур асосида ишлашгани, ўз низомига эга ёки собиқ «Иттиходи тараккий» низоми бўйича ишлайдими, менга юборилган хатни турк тилида ким ёзган — буларни бирортамиз билмас эдик.

Мен бу ташкилот бошида Хайдар Афанди ва Садриддинхон турган бўлса керак деб гумон қилдим ва Хайдарга «Иттиходи миллий»нинг дастури ва низомини юборишни, унинг марказий кўмитасига кимлар қирганлиги тўғрисида хабар беришни илтимос қилиб хат ёздим. Хайдар Афанди жавоб хатида ҳақиқатдан ҳам Тошкентда бундай ташкилот ташкил этганлиги, лекин унинг марказий кўмитасига кимлар қирганлигини аниқ билмаслигини, аммо бу ташкилот атрафида собиқ «Иттиход ва тараккий»нинг аъзолари уймаланишаётганлиги сабаб, унинг марказий кўмитаеига Садриддинхон ва Муса Беғиев қирган бўлишини тахмин қилиб, хабар берди. Бу вақтда Бухородаги туркистонликлар «Иттиходи миллий» ташкилотининг маркази ҳақида мажлис ўтказиб, унда марказни Тошкентдан Бухорога кўчириш керакми ёки Тошкентга бўйсиниб, бу ерда унинг филиалини ташкил қилиш керакми деган масалани муҳокама қилди. Узок тортишувлар натижасида Марказий кўмитани Тошкентдан Бухорога кўчиришга, Тошкентда эса унинг фақат вилоят бўлимини қолдиришга қарор қилинди. Бухорода Марказий кўмита ташкил этилади. Унга Саъдулла Хўжа ва Кушбеғиев қиради. Мен Садриддинхонга хат ёзиб, бизнинг қароримизни бажаришни ва ташкилотнинг муҳри, низо-мини юборишни таклиф қилдим. Садриддиндан жавоб бўлмади, Бухоро Марказий кўмитаси муҳрни ҳам, ни-зомни ҳам ололмади. Бу ҳолат бизда Тошкент марказига нисбатан ишончсизликни уйғотди. Бухоро Марказий кўмитаси икки-уч марта мажлис ўтказиб, ташкилотнинг дастури ва низомини ишлаб чиқиш масаласини муҳокама қилади. Бу вақтда бухороликлар билан тошкентликлар муносабати анча таранглашади: бухороликлар «Бухоро мустақиллиги» («Бухоро истиклоли») байроғи, туркистонликлар эса «Иттиходи миллий» («Миллий уюшма») байроғи, остида ҳаракат қилади, шу билан бирга икки томонда ҳам кўпчиликни коммунистик фирка аъзолари ташкил этади. Ўша вақт-да бизлар фиркага мансублик ҳеч вақт миллий-озодлик ҳаракатига тўсқинлик қилмайди деб ўйлар эдик. Бир куни мени Хошим Шоик уйига чақирди, Заки Валидов шу ерда экан. Мен Заки билан сўрашдим. Одатдаги салом-алиқ ва хол-ахвол сўралгандан сўнг, у Бухорога бундан 20 кун олдин

келгани, бу вақт ичида кўпчилик (Бухоро давлат арбоблари) билан танишиб улгургани, ички ишлар Комиссари Хамид Орипов уни турар жой ва зарурий озик-овқат билан таъминлагани хақида сўзлаб берди. У мёндан Боку шахридаги Шарк халклари курултойида аризасини ўрток Зиновьевга бериб кўймаганим учун хафа бўлганлигини хам айтди. Гап шундан сўнг ташкилот масаласига кўчди. Заки Хошим Шоик оркали «Бухоро истиклоли» хақидаги мукаммал маълумотга эга бўлганлигини айтди. Мёнга эса «Миллий иттиход» хақида тўларок ахборот олишга чакиртирилганимни хам билдирди. Мё «Миллий иттиход» якинда Бухорода ташкил топганлигини, хозир Бухоро билан Тошкент ўртасида Марказ учун кураш кетаётганлигини, бизга Тошкент марказига ким рах-барлик килаётганлиги, низом ва мухр юборилмаган-лиги сабаб бу иш билан банд эканлигимизни айтдим. Тошкентликлар билан бухороликлар ўртасидаги муносабат яхши эмаслигини Хошим Шоик хам тасдиқлади. Шундан сўнг Заки Бухорода бир оз муддатга қолиши, агар Бухоро ҳукумати Москвадан уни авф этишни илтимос қилса, у ўз хатти-харакати учун тавба-тазарру қилиб, очик ишлашга ўтиши, акс холда эса чет элга кетишини айтди. У яна «Миллий иттиход» ва «Бухоро истиклоли» марказларининг хар иккаласидан вакил қирадиган «Марказлар маркази»ни тузиб, хамма мав-жуд ташкилотларни бирлаштириши, бухороликлар билан тошкентликлар ўртасидаги муносабатни яхшилаш нияти борлигини хам билдирди. Унинг сўзига қараган-да, бу тадбир бухороликлар билан туркистонликларни мурасага келтириш ва икки ташкилот фаолиятини уйғунлаштириши мумкин эди.

Хошим Шоик Заки Валидовнинг бу фикрини бу-хороликлар бутунлай қўллаб-қувватлайди деган фикр-ни билдирди. Мё хам ўз розилигимни баён қилдим ва шу билан Заки Валидов билан бўлган биринчи суҳбат тугади. Шундан сўнг «Миллий иттиход» учун махсус дастур тузишга эҳтиёж қолмади. Бир хафта, 10 кундан кейинми, Заки бухорликлар билан туркистонликлар-нинг бирлашган йигилишини чакиради. Унда катнаш-ганлар: Файзулла Хўжаев, Саъдулла Хўжа, Турсун Хўжаев, Мирзо Кодир, мё, Хошим Шоик, Заки Валидов ва Кушбеғиев бўлди, бошқаларни хозир эслай олмадим. Орипов чакирилмаган эди, чунки унга Заки Валидовдан бошқа хеч ким ишонмас эди. Мана шу йигилишда Заки Валидов ўзи тузган дастурни ўқиб берди. Унинг тўла мазмуни хозир эсимда йўқ, лекин унда Москвадан Бухоро мустақиллиги, Туркистон эса хақиқий мухториятга эга бўлиши, омма билан алоқа масаласи коммунистик руҳда кўрсатилган эди. Бирок, Заки Валидовнинг дастурини йигилиш қабул қилмади. Хамма бу умумий мазмунга эга бўлган дастур билан ишлаш учун хали вақт борлигини айтди. Валидовга Туркистон ва Бухоронинг реал маданий имконияти ва икки мамлакат халқлари қайфияти ва ахволини қатъий ҳисобга олувчи бошқа дастур тузиш таклиф этилди. Икки-уч кундан кейин Заки ва Хошим Шоик мёни Мирза Кори Мухитдиновнинг уйига таклиф қилди. Зиёфатда бизлардан ташқари яна икки-уч киши бор эди. Зиёфат тугагач, улар ва Мирза Кодир кетади. Хошим Шоик ва Заки Валидов билан қолдик. Заки ўз дастури хақида гапириб, уни қабул қилинмаганлигига норозилигини билдирди. Кейин у Жамол Пошодан «Халоси Ислом» жамияти томонидан тузилган дастурни сўраб олиш нияти борлигини айтди. Жамол Пошо бу пайтда Афғонистонда эди. Дастур Шарқнинг маданий қолоқ мамлакатлари Арабистон ва Хиндистонга мўлжаллаб тузилган эди. Заки бу дастур асосида «Марказлар маркази» дастурини тузишни режалаштиради. Унинг фикрича, Бухоро ва Туркистон Арабистон ва Хиндистон мамлакатлари даражасида. Шунинг учун дастур Туркистон ва Бухорога тўғри келади. Бизлар унинг фикрини маъқулладик. Бўлиб ўтган мана шу йигилишда Хошим Шоикга Жамол Пошога хат жўнатиш учун

Афғонистоннинг Бухородаги консуллиги билан келишиш вазифаси топширидди. Валидов хатни ракамлар ёрдамида ёзишини айтди. Кейин мен Хошим Шоик билан уйга кетдик. Заки эса бу ерда тунаш учун колди.

Кейинги куни кечкурун Хошим Шоик Заки кўли билан сонлар ёрдамида ёзилган хатни олиб келиб шундай деди: «Бу хатда Жамол Пошого «Халоси Ислом» ташкилоти дастурини юбориши илтимос килиб ёзилган, унга Сиз ҳам имзо чекинг». Хатга Заки Валидов имзо кўйган эди. Мен ҳам уни имзолаб Хошим Шоикга кайтардим. У хатга кўл кўйганми йўқми билмадим, мен кўл кўйганда унинг имзоси йўқ эди. Бугун, деди Хошим Шоик кетиш олдидан, у ёкка (Афғонистонга) бир киши кетади, хатни унга бераман. Мени 10—15 кундан кейин Туркистон марказий ижрокўми чакириб колди. Бухорони ташлаб кетдим. Бухорода бўлган чоғимда, юкорида кўрсатилганидан гашкари, «Миллий иттиход» маркази деб номланган гашкилотнинг яна 2—3 та мажлиси бўлди. Буларда умумий гаплардан ташкари бирорта жиддий масала кўрилмади.

«Миллий иттиход» марказий кўмитасига мен юкорида кўрсатган уч киши кирган бўлса-да, унинг мажлисларида доимий равишда Саъдулла Хўжа, Кушбегиев, Юсупалиев, Отахон ва Али Расулов катнашар эди. Мажлис расмий характерга эга эмас, балки тушлик, кечки овкат ва бошка шу каби кўринишда ўтарди. Карорлар ҳам ёзма равишда кабул килинмас эди. Ташкилотга янги аъзолар ҳам кабул килинмаган, унинг аъзолари Бухорога келган олдинги «Иттиход ва Тараккий»нинг аъзоларидан иборат эди...
1929 йил 22 декабрь

давоми бор...

(Нашрга тайёрловчи ва изохлар муаллифи: тарих фанлари номзоди, доцент С. Холбоев
Такризчилар: тарих фанлари доктори, профессор К. Окилов, тарих фанлари доктори
Х. Бобобеков, филология фанлари номзоди, доцент М. Олимов)